

რეცენზია

მირიან მახარაძე

საქართველოს ისტორიის უნიკალური ძეგლი

საქართველოს შესახებ არსებული აღმოსავლური წყაროების თარგმნა, გამოკვლევა და გამოქვეყნება საქართველოს ისტორიის შესასწავლად ძალზე მნიშვნელოვანია. ამ მხრივ აუცილებელია ოსმალური წყაროების სამეცნიერო მიმოქცევაში შემოტანა.

აკადემიკოს სერგი ჯიქიას მიერ ჩამოყალიბებულმა ქართულმა თურქოლოგიის სკოლამ დღემდე მრავალი უცნობი წყაროს თარგმნა, გამოკვლევა და გამოქვეყნება მოახერხა. რამაც ერთიორად გაამდიდრა საქართველოს ისტორია. საქართველოს შესახებ ოსმალური წყაროების გამოქვეყნების კუთხით, მნიშვნელოვანი და უპირველესი ადგილი უჭირავს პროფესორ ნოდარ შენგელიას, რომლის დაუღალავი შრომის შედეგად ქართულმა სამეცნიერო საზოგადოებამ გაიცნო ისეთი წყაროები, როგორებიც არის: „1728 წლის თბილისის ვილაიეთის დიდი დავთარი“, „ოსმალური ვრცელი და მოკლე დავთრები ტაო-კლარჯეთის შესახებ“, „ოსმალური ფირმანები და ბერათები სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს შესახებ“, „ოსმალური დოკუმენტები აფხაზეთის შესახებ“ და ბევრი სხვა. ბოლო პერიოდში პროფესორმა ნოდარ შენგელიამ მოამზადა „1574 წლის გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი“.

„1574 წლის გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი“ საქართველოს ისტორიის ბრწყინვალე წყაროა. დავთარი ოსმალთა თურქებმა მათ მიერ დაპყრობილი ვრცელი ტერიტორიების აღწერის მიზნით შეადგინეს. 1574 წლისთვის მათ დაიპყრეს საქართველოს გარკვეული ტერიტორიები, რომელიც ოსმალეთის იმპერიის ერთ-ერთ პროვინციად იქცა. მას შემდეგ ოსმალებმა წარმატებით გააგრძელეს ქართული ტერიტორიების დაპყრობა. მალე ოსმალებმა დაიპყრეს მთელი სამცხე-საათაბაგო და მას გურჯისტანის ვილაიეთი უწოდეს. ეს პროცესი დასრულდა 1595 წლისთვის, მანამდე დაპყრობილი ქართული მიწები იმპერიის სხვადასხვა ვილაიეთს შეუერთეს, ძირითადად: არზრუ-

მის, ტრაპიზონისა და ყარსის პროვინციებს. ქართული პროვინციების ინკორპორაცია საუკუნეების მანძილზე სისტემატურად გრძელდებოდა.

წარმოდგენილი დავთარი არსებითად პირველი დოკუმენტია, რომელიც ოსმალთა თურქებმა შეადგინეს დაპყრობილი ქართული ტერიტორიებისათვის. ეს დოკუმენტი საკმაოდ ვრცელია. იგი შედგება 360 გვერდისგან. წყარო ინახება სტამბოლის მინისტრთა საბჭოს არქივში. ის უკანასკნელ წლებში იქნა მიკვლეული. მისი შიფრია 525. დავთარი დაწერილია სიაკათის ურთულესი ხელით.

დავთარი XVI საუკუნის 70-იანი წლების ტაო-კლარჯეთის ტერიტორიის ისტორიის ერთ-ერთ საუკეთესო წყაროდ უნდა ჩაითვალოს. წყარო ქართულ სამეცნიერო მიმოქცევაში პირველად შემოდის. იგი იძლევა უხვ ცნობებს საქართველოს სოციალურ-ეკონომიკური ისტორიის მრავალი საკითხის შესახებ. მასში მეტად ძვირფასი ცნობებია დაცული აღნიშნული პერიოდის მესხეთის ისტორიის ისეთი საკითხებზე, როგორებიცაა: გადასახადები და საგადასახადო სისტემა, პოლიტიკური ისტორია, ისტორიოგრაფია, ისტორიული გეოგრაფია და სხვ.

წყაროს წამდგარებული აქვს „გურჯისტანის ვილაიეთის კანონთა წიგნი“. მოცემულია სულთნის თუღრა, რომელიც სულთან სელიმ II-ს (1524-1574 წწ.) ეკუთვნის. თავისთავად „გურჯისტანის ვილაიეთის კანონთა წიგნი“ ერთ-ერთი საუკეთესო წყაროა სოციალურ-ეკონომიკური ისტორიის საკითხების უკეთ გამოსარკვევად. კანონთა წიგნს მოსდევს მთელი დავთრის აღწერილობა.

ნაშრომის პირველ გვერდებზე წარმოდგენილია ფერთეგრეჩის ნაჰიეს სოფლების შესახებ საკმაოდ ვრცელი ცნობები. საუბარია იმ ოსმალურ გადასახადებსა და ვალდებულებებზე, რომლებიც წარმოდგენილია დავთარში. აქვე ნაჩვენებია თითოეულ სოფელზე გაწერილი გადასახადები. ცხადია, თითოეული სოფელი სხვადასხვა სიდიდისაა. ზოგიერთ სოფელში ასეულობით კომლია გაერთიანებული, ზოგიერთი სოფელი კი რამდენიმე კომლისგან შედგება. ყველა სოფელზე, როგორც ითქვა, გაწერილია ოსმალური გადასახადი, გადასახადების რაოდენობა 15-ს აღემატება. ახლად დაპყრობილ მკვიდრ მოსახლეობაზე შეწერილია ისეთი ოსმალური გადასახადები და ვალდებულებანი, როგორიცაა: ისფენჯი, გადასახადი ბენაქზე, მუჯერელზე, ჭვავზე, ხილზე, შვრიაზე, ღორზე, ბოსტანზე, იონჯასა და თივაზე, თაფუზე, დეშთიბანზე, წისქვილზე და სხვაზე, არის საქორწინო გადასახადი.

მოსახლეობაზე შეწერილი გადასახადები გვიჩვენებს, თუ რა სამეურნეო დარგები იყო განვითარებული იმ პერიოდში და, ასევე, თუ როგორი ინტენსიურობით ინერგებოდა ოსმალური სოციალურ-პოლიტიკური სისტემა ისტორიულ ქართულ პროვინციებში.

დავთარში – ჩიფთლიქებზე, ბალებზე, კენახებზე, რომელთა მფლობელები ქართველები იყვნენ, საგანგებო მინაწერები აქვს, მაგრამ მათ ისეთივე ოსმალური გადასახადების გადახდა მართებთ, როგორც ჩვეულებრივ რიგით მაცხოვრებლებს. ისინი არ თავისუფლდებიან ოსმალური გადასახადებისა და ვალდებულებებისგან. ხშირია საუბარი ხასებზე, ზიამეთებზე. ასევე, სხვადასხვა სახის საბაზრო გადასახადებსა და ნიხრებზე.

რეგიონის ლივაზე შეწერილი გადასახადები ამ სოფლების ოსმალურ რეორგანიზაციაზე, ქვეყნის გაოსმალებაზე მოწმობენ. აშკარაა, რომ ოსმალეთის ხელისუფლება ინტენსიურად ნერგავს ოსმალურ სოციალურ-პოლიტიკურ სისტემას, ოსმალური მიწისმფლობელობისთვის დამახასიათებელ ინსტიტუტებს. დავთრის ყოველი გვერდი სავსეა ოსმალური მიწისმფლობელობის ტერმინოლოგიითა და განმარტებებით.

დავთრის მომდევნო გვერდებზე საუბარია ოლთის ლივაში შემავალ პროვინციებზე, მასში გაერთიანებულია შემდეგი ნაპიეები: ჩრდილის, მზვარეს, ანზავის, მასარსორის, ბარდიზისა და გობის. ჩამოთვლილია ხსენებულ ტერიტორიების სოფლები, ნაჩვენებია თითოეული მათგანში მოსახლეობის რაოდენობა, გადასახადთა ოდენობა და ვალდებულება. თითოეულ სოფელზე გაწერილია მრავალი სახის ოსმალური გადასახადი და ვალდებულება. იქვე აღნიშნულია მრავალი სახის ჯარიმა, ბაჟი და გადასახადი სხვადასხვა საქონელზე. გადასახადებია შეწერილი მოსახლეობისგან ცარიელ სოფლებზეც. ზუსტად არის რეგისტრირებული ის სოფლები, რომლებშიც ადგილობრივი მოსახლეობა მისდევს მეღორეობის განვითარებას.

დავთარში მნიშვნელოვანი ადგილი აქვს დათმობილი არტაანის ლივას. მასში გაერთიანებულია: მზვარეს, ჩრდილის, ტყიანის, ქიამხისის, ფანაკის, ფანასკერტის ნაპიეები. წყაროში დაწვრილებით არის აღწერილი თითოეულ ნაპიეში შემავალი სოფლები და იქ მცხოვრებ კომლთა ოდენობა. ოლთისის ლივაში წარმოდგენილია სხვადასხვა სიდიდის სოფლები. არის მოსახლეობისგან ცარიელი სოფლებიც. თითქმის ყოველ სოფელს თან ახლავს მინაწერები, რომელთა მიხედვით შეიძლება დაზუსტდეს სოფლის მკვიდრთა მამულების მფლობელობა და საქმიანობა. მზვარეს რაიონში თითქმის ყოველ სოფელში

არიან მიწისმფლობელები, რომელთაც ეკუთვნით ველები და სათიბები, არიან ქეთხულები, რომლებიც ასევე ფლობენ მიწის ნაკვეთებს. არიან აგრეთვე მეციხოვნეებიც, რომლებიც შარიათის თანახმად იხდიან ბეჰრესა და სხვადასხვა გამოსაღებს. დავთარში დასახელებულია, აგრეთვე, სამხედრო პირები, რომლებიც თიმარებსა და ზიამეთებს განაგებდნენ. აქვეა წარმოდგენილი მთელი ოსმალური საგადასახადო სისტემა. მიწის მფლობელები მიწებს ფლობდნენ ძველი დავთრის მიხედვით, ხშირად მათ ეს მიწები განახლებული წესით ეძლეოდათ. ზოგ შემთხვევაში ჩიფთლიქების მფლობელებად ქართველი სასულიერო პირებიც გვევლინებიან, რომლებმაც თავიანთი პრივილეგიები დაკარგეს, რის სანაცვლოდაც ისინი ფლობენ ჩიფთლიქებს. წყაროში არაერთია სომხური სახელიც, რომლებიც ფლობენ გარკვეული ოდენობის მიწის ნაკვეთებს-ჩიფთლიქებს. ხშირად ხდება ამ მიწების განახლებაც, ან სხვა პირებისთვის გადაცემა. არის შემთხვევები, როდესაც მიწის ნაკვეთებს თანამონაწილეობის საფუძველზე ძმები ფლობენ. იშვიათია შემთხვევა, როდესაც მიწის მესაკუთრე არამუსლიმი პირია. მიწები, ჩვეულებრივ, მუსლიმებს ებოძებოდათ.

დავთრის მიხედვით, გადასახადები აიღებოდა შარიათის ჰუჯეთის თანახმად. ხშირ შემთხვევაში ქართველი თავადები და აზნაურები მიწისმფლობელებად გვევლინებიან, გადასახადები შეწერილია იალალებსა და ყიშღალებზე ე.ი. საზაფხულო და საზამთრო სადგომებზე. ჩრდილის ნაჰიეს ყველა მიწის ნაკვეთზე შეწერილია გამოსაღებები და ვალდებულებები. მომდევნო მიშეს ნაჰიეში მხოლოდ მოსახლეობის სრული სიაა მოცემული და მათზე გაწერილია ოსმალური გადასახადები.

მიშეს ნაჰიეს მოსდევს ქიამხისის ნაჰიე, რომელშიც 12 სოფელია წარმოდგენილი. მიწები გადაცემულია საძოვრებად. არის ერთი შემთხვევა, როდესაც მიწა ბოძებულია ჩიფთლიქის, ვენახის, წისქვილის სახით.

დავთარში არის აღწერილი ისეთი შემთხვევებიც, როდესაც მამულეობის მფლობელები არამუსლიმი ქართველები არიან. ყველაფერი ემსახურებოდა სამხედრო ლენურ სისტემას. ზიმიების ხელთ არსებული მიწის ნაკვეთები სამხედრო-ფეოდალურ ლაშქარს ემსახურებოდა.

დავთარში, ასევე, საუბარია მიწების ბოძებაზე, საბაღედ და საბოსტნედ, სათიბებად და ჩაირებად, რომლებიც ოსმალო მოხელეებს, ქეთხუდას და სხვა თანამდებობის პირებს გადასახადების სანაცვლოდ ეძლეოდათ. ოსმალო მოხელეები იხდიან გადასახადებს, ამასთან ნაკვეთებს სხვადასხვა სახით ფლობენ.

ფანაკის ნაჰიეში მოხსენიებულია ე.წ. ბეზირ ხანეები, ანუ ზედსახდელი

სახელოსნოები, რაც აშკარად მიუთითებს, რომ ამ რეგიონში ფართოდ ყოფილა განვითარებული ზეთის გამოხდა.

ფანაკის ნაპიეში ქართული წარმოშობის რამდენიმე პირი ფლობს საბალბოსტნე ნაკვეთებს, წისქვილებს და ა.შ. არის შემთხვევა, როდესაც გავერანებული ადგილები ექვემდებარება რომელიმე პირს. არაერთი შემთხვევაა, როდესაც მიწის ნაკვეთებს ფლობენ ქართული წარმოშობის პირები, რომელსაც გარკვეული დროით აქვთ მიღებული ესა თუ ის მიწის ნაკვეთი, დროთა ვითარებაში ისინი ამას კარგავენ, მისი მფლობელები ხდებიან ოსმალთა ხელისუფალთა წარმომადგენლები. ფანასკერტის ნაპიეს მნიშვნელოვანი ტერიტორია გაბოძებულია სამხედრო პირებზე, რომლებიც ქვეყნის წინაშე სხვადასხვა მოვალეობას ასრულებენ.

დავთრის ბოლო ნაწილში წარმოდგენილია ძირძველი ისტორიული საქართველოს განუყოფელი ნაწილი არტანუჯის ნაპიე, მასში წარმოდგენილია 25 სოფელი. ოსმალეთის ხელისუფლებას ერთიანი საგადასახადო სისტემა ჰქონდა მთელი იმპერიისათვის, ამიტომ, ცხადია, არტანუჯის ნაპიეში შემავალი სოფლებისთვის გაწერილი გადასახადები და ვალდებულებანი ისეთივე იყო, როგორიც სხვა ნაპიეებისათვის.

ოსმალეთმა 1574 წლისთვის შემოიღო ახალი საგადასახადო სისტემა, მიწისმფლობელობისა და მიწათსარგებლობის ახალი კატეგორიები, თიშარებისა და ზიამეთების სისტემა. ამ დავთრის მიხედვით, შეიძლება სოფლის მეურნეობის და სხვა დარგების ახლებურად გაშუქება. წარმოდგენილი დავთარი უფრო ადრინდელია, იგი შედგენილია სულ მცირე 20 წლით ადრე. დავთარში აღწერილ რეგიონზე ინფორმაცია XVI საუკუნის II ნახევრის ისტორიისთვის მეტად მნიშვნელოვანია, მისი სამეცნიერო ღირებულება მეტად დიდია.